

XII

MAŁGORZATA SKOWRONEK*

W obronie ortodoksji Głosy antyheretyckie i antymuzułmańskie w Palei – historia, typologia, tekstologia**

O becne w pismach kręgu *Slavia Orthodoxa* komentarze dotyczące innych niż ortodoksja (chrześcijaństwo wschodnie) religii oraz herezji stanowią materię interesującą z kilku względów. Po pierwsze, są świadectwem swoistej otwartości,

* Dr hab. Małgorzata Skowronek (ORCID: <https://orcid.org.0000-0002-9101-3573>), Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej, malgorzata.skowronek@uni.lodz.pl

** Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/22/M/HS3/00212 (*Herezje dualistyczne w dziejach Europy Południowo-Wschodniej IX–XV w.*) oraz w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2017/26/M/HS2/00335 (*Literatura polemiczna Słowian prawosławnych w średniowieczu*).

tj. dostrzeżenia niejednorodności konfesyjnej i kulturowej środowiska, w którym autor i tekst bytuje. Po drugie, ukazują sposoby reagowania na tę niejednorodność: to przynajmniej zaniepokojenia innością, jej ekspansją, ale także – niekiedy – zdziwienia możliwością istnienia innego wyboru, innej niż ortodoksyjna interpretacji dogmatów. Wreszcie – już na poziomie *stricte* literackim – komentarze te wpływają na sposoby funkcjonowania tekstów, którym towarzyszą (czy raczej, które współtworzą).

Zebrane niżej uwagi mają charakter raczej filologiczny, aniżeli historyczny, i dotyczą głównie specyfiki współistnienia gatunków i różnych typów wypowiedzi w wybranych utworach literackich średniowiecznej Słowiańszczyzny. Jako źródło cytatów posłużą Paleje, czyli obszerne kompilacje o tematyce zasadniczo starotestamentowej (stąd właśnie, od gr. *παλαιός*, czyli ‘stary’, pochodzi zwyczajowa nazwa utworów), oparte na treści wybranych ksiąg biblijnych – od Stworzenia do króla Dawida. Wypowiedzi o charakterze – najogólniej mówiąc – polemicznym zostają włączone w obręb większych gatunków o zasadniczo innej funkcji. Wyrastając ze wspólnego pnia, streszczenia narracji starotestamentowych, każdy z typów Palei nabywa dodatkowej treści charakterystycznej dla epoki, w której powstał i funkcjonował.

Paleje wywodzą się z tradycji bizantyńskiej, tym niemniej na Słowiańszczyźnie tłumaczono je i opracowywano, tu powstawały ich przeróbki i warianty, tu stawały się one podstawą szerszych gatunkowo kompilacji. Są to więc teksty świadczące o ekspansji kultury stolicy Imperium, teksty właściwe dla dwóch tradycji kulturowych (podobnie jak heksameryony, do których fragmenty Palei wydają się podobne). Chcę na kilku przykładach, zaczerpniętych z dwóch typów Palei – historycznej oraz komentowanej, pokazać, jak opowieści o stworzeniu świata i historie starotestamentowych bohaterów stają się inspiracją wypowiedzi, które warunkowo i roboczo można by nazwać dialogiem międzyreligijnym czy międzykulturowym. Spójrzmy na przykłady tekstów skierowanych przeciwko odstępcom od chrześcijaństwa, wyznawcom judaizmu i muzułmanom.

1. Przeciwno zagubionym chrześcijanom

Najstarszy typ Palei, tzw. historyczna czy bizantyńska, zawiera wybór kilkudziesięciu parafrazowanych historii ze Starego Testamentu, uzupełnianych wątkami pochodzącymi z innych źródeł (np. tzw. apokryfów), jak również tekstami poetyckimi (psalmami i poezją hymnografów bizantyńskich, m.in. Kosmasa z Majumy, Jana z Damaszku, Andrzeja z Kreta) i fragmentami pism Ojców Kościoła.

Powstała zapewne w środowisku monastycznym, u schyłku IX w., a na język słowiański tłumaczona była co najmniej dwukrotnie: na przełomie X i XI w. oraz w połowie wieku XIV. Przekład pierwszy znany jest głównie z odpisów ruskich, drugi – serbskich i bułgarskich; najpóźniejsze kopie pochodzą z przełomu XVI i XVII w. Obecnie nieznane są odpisy greckiego tekstu Palei historycznej, w pełni odpowiadające któremukolwiek z przekładów/wariantów i kopii słowiańskich.

W tym najstarszym typie Palei obecna jest tylko jedna wypowiedź przeciw odstępstwu od ortodoksyjnej wykładni nauk Kościoła. Ta partia utworu różni się nieco w przekładach słowiańskich, z których starszy zawiera dwa pierwsze głosy krytyczne, nowszy zaś – drugi i trzeci z tekstu oryginalnego¹. Jakie przekonania stały się powodem tak radykalnego wystąpienia autora Palei? We fragmencie omawiającym historię dzieła stworzenia świata czytamy:

A tego, kto mówi, że [Szatan] nie pokłonił się stworzonemu przez Boga człowiekowi, należy odrzucić, jako że w błędzie są tak twierdzący, i im – bezrozumnym – anatema².

W prawie kanonicznym anatema jest najsurowszą karą накладaną za ciężkie przewinienia o charakterze konfesyjnym lub dyscyplinarnym i jako taka stanowi element walki Kościoła z zatwardziałymi grzesznikami³. Sformułowania, znane go z Nowego Testamentu (Ga 1,9)⁴, użyto po raz pierwszy na Zachodzie: podczas synodu w Elwirze (306 r.)⁵, na Wschodzie zaś niedługo później: na soborze

¹ Tekst/wariant grecki opublikowano na podstawie odpisu datowanego na wiek XVI: jest to więc zapis o kilkaset lat późniejszy od czasu postania dzieła, a więc i zapewne interpolowany, korygowany, uzupełniany itd. Stąd warto odwołać się do przekładów słowiańskich.

² *Paleja historyczna*, s. 189: τινὲς δὲ λέγουσιν ὅτι διὰ τὸ μὴ προσκυνῆσαι τὸν παρὰ θεοῦ πλασθέντα ἄνθρωπον ἀπε(ρ)ρίφη. καὶ ληροῦσιν τὰ τοιαῦτα ἀνάθεμα. *Paleja historyczna (pierwszy przekład słowiański)*, s. 2: а нже ꙗко ꙗко зане не поклониса нже ѿ бѣ създанноу члвкъ, того дѣла извержеа. и благодѣють такаѣ ꙗлющѣ. и тѣхъ безоумнѣхъ анаѳема.

³ Jednym z przykładów zastosowania anatemy w kręgu kulturowym południowej Słowiańszczyzny w X w. jest list patriarchy Teofilakta (933–956) do cara Bułgarii Piotra I, zob. m.in. D.J. Geanakoplos, *Byzantium. Church Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, Chicago 1984, s. 161; G. Minczew, *Remarks on the Letter of the Patriarch Theophylact to Tsar Peter in the Context of Certain Byzantine and Slavic Anti-heretic Texts*, SCer 3, 2013, s. 113–130.

⁴ Biblia Tysiąclecia: *Już to przedtem powiedzieliśmy, a teraz jeszcze mówię: Gdyby wam ktoś głosił Ewangelię różną od tej, którą [od nas] otrzymaliście – niech będzie przeklęty!*

⁵ *Dokumenty synodów*, kanon 52, *De his qui in ecclesia libellos famosos ponunt/ O przynoszących do kościoła paszkwile*, s. 56–57: *Hi qui inventi fuerint famosos in ecclesia ponere anathematizentur/ Przylapani na rozkładaniu w kościele paszkwili mają być wyklęci*. Zob. też: E. Reichard, *Die Canones der Synode von Elvira. Einleitung und Kommentar*, Darmstadt 1990; M. Starowieyski, M. Roła, *Synod w Elwirze. Wstęp – przekład*, WSTeo 3, 1985/1990, s. 183–205.

lokalnym w Gangrze (340 r.)⁶. Początkowo zbliżona czy tożsama z ekskomuniką, po VII w. anatema została przyjęta jako postępowanie odrębne, wykluczające obłożone nią osoby czy grupy ze wspólnoty chrześcijańskiej⁷.

Pierwsza anatema z Palei jest odpowiedzią na pogląd, jakoby strącenie Satanaela stanowiło karę za to, że nie pokłonił się on człowiekowi: przekonanie to bowiem przeczy porządkowi dzieła stworzenia, jako że ludzie zostali stworzeni w dzień szósty (Rdz 1,26–31), Satanael zaś, według Palei – uniósł się pychą i został strącony z niebios dnia czwartego. Wczesnochrześcijańskie apokryfy, m.in. *Pokuta [ojca naszego] Adama*, akcentują sprzeciw Szatana wobec konieczności pokłonenia się człowiekowi jako koronie stworzenia⁸. Historia strącenia Satanaela wraz z następującą po niej anatemą rzuconą na tych, którzy podają nieprawdziwą przyczynę ukarania upadłego anioła, pełni rolę podwójną: przypominają właściwy porządek dzieła stworzenia i przestrzegają przed wadliwą interpretacją relacji człowieka i aniołów.

⁶ Zob. np. sformułowania w kanonie 6. (*Jeśli ktokolwiek poza kościołem tworzy osobne zgromadzenia i, gardząc Kościołem, chce sprawować to, czego się dokonuje w kościele, nie mając przy sobie ustanowionego z woli biskupa prezbitera, niech będzie wyklęty*) i kanonie 16. (*Jeśli którekolwiek dzieci, pod pretekstem pobożności, opuszczają swych rodziców, zwłaszcza wiernych, i nie wypłacą się rodzicom należytą cziłą, niech będą wyklęte*). *Kanony soboru lokalnego w Gangrze*, s. 137–141.

⁷ Por. A. Papadakis, *Anathema*, [in:] ODB, vol. I, s. 89. Obszerny cykl poświęcony anatemie, od etymologii pojęcia przez jego obecność w Starym i Nowym Testamencie i w praktyce Kościoła, wydał: K. Zawadzki, *Die Anfänge des „Anathema” in der Urkirche*, Teil 1, *Status Quaestionis*, VP 28, 2008, s. 1323–1334; Teil 2, *Anhaltspunkte für das Anathem in Neuen Testament*, VP 29, 2009, s. 495–520; Teil 3, *Anathematisierungspraxis in der Schriften der Apostolischen Väter und im apokryphen Korintherbrief*, VP 30, 2010, s. 721–766.

⁸ Na pytanie Adama (*Jakie były nasze winy wobec ciebie, żeś nam to wszystko uczynił?*) Satanael odpowiada: *Bóg rzekł do Michała: Oto uczyniłem Adama na podobieństwo mojego obrazu. Wtedy Michał wezwał wszystkich Aniołów, a Bóg rzekł do nich: Chodźcie, pokłońcie się bogu, którego stworzyłem! Michał pokłonił się jako pierwszy. Wezwał mnie i rzekł: Ty także pokłoń się Adamowi. Odpowiedziałem: Idź precz, Michale! Nie będę kłaniał się temu, który stał się później ode mnie, gdyż ja jestem wcześniej. Dlaczego miałbym się kłaniać jemu? Także inni Aniołowie, którzy byli ze mną, postyszeli to. Moje słowa spodobały się im i nie złożyli ci, Adamie, pokłonu. Wówczas Bóg rozgniewał się na mnie i rozkazał wypędzić nas z naszego mieszkania i strącić na ziemię mnie i moich aniołów, zgodnych ze mną. A ty pozostawałeś wtedy w raju. Gdy poznałem, że to z twego powodu musiałem opuścić mieszkanie światła, ogarnął mnie ból i katusze. Zastawiałem sidła na ciebie, by cię pozabawić twego szczęścia, jak i ja zostałem go pozbawiony z twego powodu* (cyt. za polskim przekładem wersji ormiańskiej: *Pokuta ojca (naszego) Adama*, s. 27–39. Por. uwagi o słowiańskim wariancie zabytku: A. Милтенова, *Текстологически наблюдения върху два апокрифа: Апокрифен цикъл за кръстното дърво, приписван на Григорий Богослов, и апокрифа за Адам и Ева*, СЛ 11, 1982, s. 35–53; Д. Димитрова, *Някои наблюдения върху литературните особености на апокрифа „Слово за Адам и Ева”*, СЛ 11, 1982, s. 56–66.

Kompleks kolejnych dwóch, zamieszczonych w Palei historycznej anatem, jest tym ciekawszy, że rejestruje nie tylko poglądy, ale i nazwę pewnej dualistycznej herezji bizantyńskiej⁹. Epizod wygnania Adama i Ewy z raju autor Palei uczynił pretekstem dla przypomnienia właściwej interpretacji tego wydarzenia:

Na tych, którzy mówią, że Adam odbył stosunek z Ewą w raju, klątwa (oni też głoszą fałsz, nie znając prawdy). Adam po wyjściu z raju spędził trzydzieści lat na żałobie i wtedy połączył się z Ewą. Dlatego również Grzegorz Teolog w [kazaniu] *Wczoraj w jasny dzień światła* tak powiedział: że Jezus w wieku lat trzydziestu przyjmuje chrzest z powodu trzydziestoletniego grzechu Adama. Również on sam zaświadcza, że [Adam] od momentu wyjścia z raju przeżył trzydzieści lat i wtedy połączył się z Ewą. **A na wstrętnych fundaitów**, którzy twierdzą, że Przeciwnik współżył z Ewą i że z niego zrodziła Kaina, **klątwa**. Poznał bowiem Adam Ewę żonę swoją i poczęła i zrodziła Kaina [tłum. A. Maciejewski]¹⁰.

Z historią pierwszych ludzi wiązano widocznie dwa przekonania, funkcjonujące wśród odstępców. Pierwsze dotyczy faktu obcowania Adama z Ewą przed wygnaniem z raju – odrzuca je i kompromituje nie tylko oficjalne nauczanie Kościoła¹¹, ale także apokryfy: tak np. według *Słowa o Adamie i Ewie* dopiero po wygnaniu z raju Adamowi przysniły się przyszłe narodziny Kaina i Abła, które nastąpiły po osiemnastu latach życia Prarodzciców poza bramami Edenu¹²; we-

⁹ O szczegółach zob. М. Скворонек, *Замечания о наименовании малоазиатских богомилов в византийских и славянских источниках*, Pbg 40.4, 2016, s. 27–40.

¹⁰ *Paleja historyczna*, s. 191: τοῖς δὲ λέγουσιν ὅτι συνουσία τῷ Ἀδὰμ ἐγένονεν σὺν τῇ Εὐᾷ ἐν τῷ τοῦ παραδείσου ἀνάθεμα [καὶ οὗτοι ψεύδονται μὴ εἰδότες τὴν ἀλήθειαν]. ὁ γὰρ Ἀδὰμ τὸ ἐξελθεῖν τοῦ παραδείσου τριάκοντα χρόνους ἐποίησεν πενθῶν καὶ οὕτως συνεγένετο τῇ Εὐᾷ. ὁθεν καὶ [ὁ] Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἰς τὸ „Χθὲς τῇ λαμπρᾷ τῶν φωτῶν ἡμέρᾳ” οὕτως ἔφησεν. ὅτι Ἰησοῦς τριακονταετὴς βαπτίζεται διὰ τὴν τριακονταετὴ ἁμαρτίαν τοῦ Ἀδὰμ. ὅστε καὶ αὐτὸς μαρτυρεῖ. ὅτι ἀφ’ οὗ ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ παραδείσου τριάκοντα χρόνους ἐποίησε καὶ οὕτως συνεγένετο τῇ Εὐᾷ. Τοῖς δὲ ἀπευκταίοις Φουνδαῖταις τοῖς λέγουσιν ὅτι ἀντικείμενος συνῆλθε τῇ Εὐᾷ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἔτεκεν τὸν Κάιν ἀνάθεμα. Ἐγὼ δὲ Ἀδὰμ Εὐᾶν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ συλλαβοῦσα ἔτεκεν τὸν Κάιν. W nawiasach kwadratowych uzupełnienia wydawcy i lekcje z innych odpisów – *Paleja historyczna (drugi przekład słowiański)*, s. 61.

¹¹ Przekonanie, jakoby cielesne poznanie się ludzi nastąpiło już po opuszczeniu przez nich raju, rejestruje także przedchrześcijańska literatura pseudokanoniczna. Taka jest chronologia wydarzeń np. w *Księdze Jubileuszów* (167–140 r. p.n.e.), rozpowszechnianej we fragmentarycznie dziś zachowanych przekładach: greckim, łacińskim i syryjskim: *Z początkiem czwartego miesiąca Adam i jego żona opuścili ogród Eden i zamieszkali w kraju Elda, ziemi ich stworzenia. Adam nazwał swoją żonę Ewa. Nie mieli oni syna w pierwszym jubileuszu, dopiero potem on zbliżył się do niej. (...) W trzecim tygodniu drugiego jubileuszu Ewa urodziła Kaina. Księga Jubileuszów*, s. 269.

¹² Szereg interesujących uwag dotyczących zabytku oraz jego interpretacji ikonograficznych w sztuce kręgu bizantyńskiego i postbizantyńskiego przytacza: M. K u y u m d z h i e v a,

dług apokryfu *O Morzu Tyberiadzkim* – synowie Adama przyszli na świat po trzydziestu latach pokuty po wypędzeniu z raju¹³.

Drugie z przekonań dotyczy narodzin Kaina jako syna Ewy i Satanaela. Właściwe jest gnostycko-manichejskiej sekcie archontian¹⁴ i wynika z interpretacji słów Ewy z Rdz 4,1: *Mężczyzna zbliżył się do swej żony, Ewy. A ona poczęła i urodziła Kaina, i rzekła: „Otrzymałam mężczyznę od Pana”*¹⁵.

Dualistyczny pogląd na temat kontaktu Adama i Ewy w raju rejestrują dwa ważne zabytki doby średniowiecza, z których pierwszy powstał w środowisku heterodoksyjnym, a drugi jest jego krytyką z punktu widzenia ortodoksji. Powstała ok. XI w. *Tajna księga bogomiłów*, znana również jako *Zapytania Jana* – utwór teologiczny, zbiór kosmogonicznych, antropologicznych, eschatologicznych i soteriologicznych poglądów bogomiłów – prezentuje *dość skomplikowany i nie*

Imaging the Evil in the First Chapters of Genesis: Texts behind the Images in Eastern Orthodox Art, SCer 6, 2016, s. 377–396.

¹³ Zob. *O Morzu Tyberiadzkim*, s. 10.

¹⁴ A.V. Vassiliev, *Anecdota graeco-byzantina*, Moskwa 1893, s. XLIX. W poglądach manichejczyków ojcem Kaina miał być archont, por. Y. Stoyanov, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, New Haven 2010, s. 110. Przekonanie, jakoby Kain był synem Satanaela, pojawia się w pismach reprezentujących tak tradycję żydowską (zob. np. *Targum Pseudo-Jonatana: the anomaly by regarding Kain as engendered not by Adam but by Sammael, a demonic angel, whereas Seth was born of the physical union of Adam and Eve*, [in:] B. Baert, *A Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*, Leiden 2004, s. 310–311), jak i w chrześcijańskich utworach heterodoksyjnych (*Ewangelia Filipa*), a nawet w Nowym Testamencie (1 J 3,12: *Nie tak, jak Kain, który pochodził od Złego i zabił swego brata. A czemu go zabił? Ponieważ czyni jego były złe, brata zaś sprawiedliwe*).

¹⁵ Przekonanie to rejestruje gnostycka *Ewangelia Filipa* (ok. 180–250 r.), 42a, s. 231–257: *Najpierw jednak zaistniało cudzołóstwo, a potem morderca (Kain). I to (dlatego), że został zrodzony w cudzołóstwie. Był bowiem synem węży. Dlatego także stał się zabójcą ludzi, jak jego ojciec. I zabił swego brata (Abla)*. Luigi Moraldi, komentator przekładu włoskiego *Ewangelii Filipa*, zauważa w odniesieniu do tego fragmentu, że autor *Ewangelii* korzysta tu z istotnych dzieł literatury gnostyckiej, nie wprowadzając nowych treści, a przypominając/cytując już doskonale znane, także z tradycji rabinicznej, choć jednocześnie *żaden tekst nie mówi o kobiecie, którą wąż posiadał*. Zob. *I Vangeli gnostici. Vangeli di Tomaso, Maria, Verità, Filippo*, ed. L. Morandi, Milano 1984, s. 192–193 (tam na s. 222–225 – wykaz edycji oraz literatury krytycznej dotyczącej zabytku). Koncepcja ta została potępiona i odrzucona jako heretycka (walentyniańska) już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, m.in. przez św. Ireneusza (w *Adversus hereses*) i św. Augustyna. David Max Eichhorn (*Cain: Son of the Serpent*, [b.m.w.] 1985, s. 29), autor midrasza, akcentuje przekonanie o nieświadomości Adama i Kaina w kwestii prawdziwego charakteru ich relacji: *There is nothing on the record to indicate that Eve ever told Adam anything about her affair with the Serpent. Nor does she seem to have been aware that the Serpent, and not Adam, was the father of Cain. It is quite clear from the record that both Adam and Cain believed firmly that their relationship to each other was that of natural father to natural son*.

*zawsze ostry obraz świata*¹⁶, lecz szczegółowo omawia sposób działania Złego względem pierwszych ludzi:

Zaś ten, co był powodem grzechu, uczynił taki podstęp: zasadził raj, posłał doń ludzi i nakazał im, aby oni z niego nie jedli. Diabeł wszedł do raju i zasadził trzcinę ośrodku raju i ze śliny swojej uczynił węża, i nakazał mu pozostać w trzcinie, i tak diabeł ukrywał mądrość swego oszustwa, aby oni nie ujrżeli, że zostali zwiedzeni. I przyszedł do nich, i powiedział: „Jedźcie z wszelkiego owocu, który jest w raju, nie jedźcie tylko z owocu niegodziwości”. Następnie złośliwy diabeł, wszedłszy w złego węża, uwiódł anioła, który miał kształty kobiety, i wylał na jego głowę pożądanie grzechu – stało się pożądanie Ewy jakoby rozżarzone ognisko. Natychmiast diabeł wyszedł z trzciną w kształcie węża i wypełnił swą pożądliwość z Ewą przy pomocy ogona. I dlatego nie są nazywani synami Boga, ale synami diabła, a synowie węża, spełniając wolę Ojca, wypełniają czyny diabelskie aż do spełnienia się świata¹⁷.

Przekaz ten zbliżony jest do wariantu zapisanego w 27. tytule traktatu *Arse-nał dogmatów* (*Panoplia dogmatica/Δογματική πανοπλία*) Eutymiusza Zygabena (ok. 1150–1122), skierowanego przeciw bogomilom¹⁸. Wymowa obu jest jasna: po pierwsze, Eden jest dziełem Szatana; po drugie: ze związku Ewy z Szatanem rodzą się dzieci diabła, podczas gdy dzieci Boże w związki nie wchodzi. Według

¹⁶ *Zapytania Jana*, s. 312 (przekład pol.).

¹⁷ *Zapytania Jana*, s. 78–79: *Initiator autem peccati cum sua seductione ita fecit: plantavit paradisum et misit homines intra et praecepit ne comederent ex eo. Diabolus introivit in paradisum et plantavit arundinem in medio paradise, et de sputo suo fecit serpentem et praecepit ei in arundine manere. Et sic Diabolus ascondebat sapientiam deceptionem suam. Et introibat ad eos, dicens: de omni fructu comedite, qui est in paradise, de fructu iniquitatis ne comedatis. Postea malignus Diabolus, intrans in serpentem malum, et decepit angelum, qui est in forma mulieris, et effudit super caput ejus concupiscentiam peccati, et fuit concupiscentia Evae sicut fornax ardens. Statimque Diabolus, exiens de arundine in forma serpentis, fecit concupiscentiam suam cum Eva cum cauda serpentis. Ideo non vocantur filii Dei, sed filii Diaboli et filii serpentis voluntates patris facientes diabolicas usque ad saeculi finem. Postea Diabolus effudit suam concupiscentiam super caput angeli, qui erat in Adam, et ambo inventi sunt in concupiscentia luxuriare simul generando filios Diaboli et serpentis usque ad consumationem saeculi* (wariant z tzw. rękopisu wiedeńskiego). Przekład polski: s. 318.

¹⁸ Eutymiusz Zyga-ben, col. 1297: “Εἴτα τῆς Εὕας ὁμοίως ἐκεῖθεν ποιηθείσης, καὶ ταῖς ἴσαις ἀπαστραψάσης λαμπρότησι, φθονῆσαι τὸν Σατανάηλ, καὶ μεταμεληθῆναι, καὶ χινηθῆται πρὸς ἐπιβουλήν τοῦ πλάσματος τοῦ ἰδίου, καὶ εἰσρυῆναι τοῖς ἐγκάτοις τοῦ ὄψεως, καὶ ἐξαπατήσαι τὴν Εὕαν, καὶ συγγενέσθαι αὐτῇ, καὶ ποιῆσαι ἐγκυον, ἵνα τὸ σπέρμα τούτου προλαβὼν κατακυριεύῃ τοῦ ἀδαμαιοῦ σπέρματος, καὶ ὡς οἶόν τε διαφθέρῃ, καὶ μὴ συγχωρῇ αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθαι. Τὴν δὲ ταχέως ὠδινήσασαν ἀπογεννήσας τὸν Κάϊν ἐκ τῆς συνουσίας τοῦ Σατανάηλ, καὶ ἀδελφὴν διδυμον ὁμοιότροπον, ὄνομα αὐτῇ Καλωμενὰ, ζηλοτυπήσαντα δὲ τὸν Ἀδὰμ συνελθεῖν καὶ αὐτὸν τῇ Εὕᾳ, καὶ γεννήσαι τὸν Ἀβελ, ὃν ἀνελὼν εὐθὺς ὁ Κάϊν, τὸν φόνον εἰς τὸν βίον εἰσήγαγε. Διὰ τοῦτο καὶ τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην εἰπεῖν, ὅτι ὁ Κάϊν ἐκ τοῦ πονυροῦ ἦν.

Eutymiusza Zygabena zło dodatkowo multiplikuje się przez przyjście na świat **pary** ludzi, czyli Kaina wraz z siostrą Kalomeną, potomków Ewy i Szatana, który przybrał postać węża. Wariant z *Arsenatu dogmatów* odpowiada też treści *Zapytań Jana*, wedle których potomkowie Ewy i Diabła – „synowie węża” – *wypełniają czyny diabelskie aż do spełnienia się świata*. Taka interpretacja losów świata musiała odpowiadać dualistom, odrzucającym materię jako wywodzącą się ze złego początku. O ile wiem, w żadnym jednak innym tekście – komentarzu teologicznym, traktacie historycznym, nomokanonie czy synodykonie – nie staje się ona obiektem ostatecznego napomnienia heretyków, jakim jest anatema. Jest to reakcja na intensywną obecność ruchów heterodoksyjnych w imperium; autor Palei skojarzył zarzuty kierowane w stronę dualistów z okolicznościami grzechu pierworodnego.

2. Wypowiedzi antyżydowskie. Paleja komentowana

Kolejny typ Palei, tzw. komentowana, powstał – jako kompilowany przekład z greki – najpewniej w Bułgarii w połowie X w. W opinii jednak części badaczy tekst ten mógł zostać spisany na Rusi między XI a XIII w. Tu materiał starotestamentowy uzupełniają cytaty z Nowego Testamentu, z apokryfów, heksameronów, pism Ojców Kościoła, gatunków hagiograficznych, liczne komentarze teologiczne, wyjaśnienia akcentujące znaczenie Starego Testamentu jako prefiguracji Nowego oraz sprzeciw wobec wyznawców Jahwe. Zdaniem badaczy zabytku, mógł on pełnić funkcję komentowanego Starego Testamentu¹⁹.

Wymowa Palei komentowanej wiąże się z tytułem, pod którym jest znana: *Paleja komentowana przeciw żydom* (*Палея толковая иже на иудея*). Obszerny wybór jej fragmentów wchodzi w spór z właściwą judaizmowi religijną wizją świata, a sam zabytek zyskuje charakter wybitnie polemiczny, dowodząc wyższości doktryny chrześcijańskiej. Nie jest to bynajmniej *novum* w literaturze bizantyńskiej – począwszy od Klemensa Aleksandryjskiego, przez Atanazego Aleksandryjskiego, Jana Złotoustego, Efrema Syryjczyka, Epifaniusza z Cypru – polemika z judaizmem jest często spotykanym komponentem piśmiennictwa chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu. Tym niemniej kompozycja Palei komentowanej jest oryginalna: jej autor umiejętnie łączy/przeplata opowieść o historii stworzenia oraz ludu wybranego z próbą udowodnienia żydom nieprawidłowości, czy też

¹⁹ Т. С л а в о в а, *Библейски преводи в България през X в.*, [in:] *История на българската средновековна литература*, ред. А. М и л т е н о в а, София 2008, s. 102.

nieprawości ich nauczania. Obszerniejsze wywody – często mające nakłonić do zrozumienia perspektywy chrześcijańskiej – dotyczące odmienności wiary i światopoglądu chrześcijan i żydów przeplatają się z krótkim stwierdzeniem lub wstępnym nad „żydowską niewiarą” czy „bezmyślnością żydów”, np.

O bezmyślności żydowska!²⁰;

Ty zaś, żydzie, czemu niepokoisz się i popadasz w zamęt, i czemu nie pojmujesz prawdy?²¹;

Zrozumie, żydzie...²².

W jednym z najbardziej kompletnych, najlepiej zachowanych i zbadanych, odpisów Palei komentowanej, w tzw. rękopisie z Kołomyi z 1406 r. wypowiedzi przeciwko żydom jest ponad pięćdziesiąt²³. Co ciekawe, część spośród nich skierowana jest jednocześnie przeciwko żydom i heretykom (podobnie jak w *Hek-sameronie* Jana Egzarchy czy *Mowie przeciwko bogomitom* Kosmy Prezbitera) – otrzymujemy więc pojemną kategorię odrzuconych przez ortodoksję. Proponuję przyjrzeć się kilku z nich.

Pierwszy komentarz znalazł się w sąsiedztwie opisu trzeciego i czwartego dnia stworzenia: tuż po zachwycie nad bogactwem i różnorodnością roślin porastających góry, doliny, pagórki, równiny, wybrzeża mórz i rzek autor kompilacji głosi:

Gorze twojej niewierze, żydzie! Gorze twojemu wolnomyślicielstwu! Zważ w swym rozumie, jak Słowem Bożym wzrosły trawy pełne nasion i rodzące owoce drzewa, ziemia zaś, usłyszawszy głos Pański, przyjęła Boży nakaz za prawo natury i jeła obdarzać owocem, co czyni po dziś dzień. Ty zaś, nieszczęsny żydzie, nibyś uduchowiony – a jesteś niczym bezrozumna i pozbawiona ducha ziemia (...). Wysłuchaliście prorocत्व – i pozbawiliście proroków życia; widząc cuda – odrzuciliście Syna Bożego, i nie uwierzyliście w Zmartwychwstałego. Czy nie marniejsi jesteście od nieposiadającego duszy pyłu ziemi?²⁴

²⁰ *Paleja komentowana*, s. 180: О жи́довськѡе безу́мїе!

²¹ *Paleja komentowana*, s. 218: Ты же, жи́довїне, что смѣтиши́ся и почто́ мѣтешисѧ, и како́ не оубѣ́да истины́.

²² *Paleja komentowana*, s. 195.

²³ *Paleja komentowana*, s. 26, 74, 132–133, 151, 170, 172, 175, 180–191, 191, 194–195, 199, 218, 249, 251, 258, 262, 275–277, 310–317, 319–320, 328, 331, 340, 341–342, 244, 346, 357, 369, 375–377, 378, 394, 396, 409, 419, 423, 426, 429, 432–433, 435, 469.

²⁴ *Paleja komentowana*, s. 23–24: Лю́тѣ же тво́ему не́вѣ́рствїю, жи́довїне! Горѣ и самохотнѡму изволенїю тво́ему, ока́нїе! Инѣ́ вниманїе сї въ о́умѣ, ꙗ́ко слово́ Божїе прорасти́ травѣ́ сѣ́мїнїтѣ́ и дре́во пло́довїто, зе́мля́ же, исперва́ то слы́ша гла́сѣ́ Госпо́день, ꙗ́ко за́конѣ́ принїмши́ оуставѣ́ е́стество́ божїа повелѣ́нїа, нача́ пло́дѣ́ изно́сити на проча́а дѣ́нїи. Ты же, ока́нны жи́довїне, съ́ ду́шею сы́ бѣ́да, несмы́слнѣ́й и безду́шной зе́мли бы́сть... проро́чества слы́шасте, и проро́кы извѣ́стѣ́, чюдеса́ видѣ́ше, Сы́на Божїа ѿ́верго́стѣ́ся, воскресе́шї не вѣ́рѡвастѣ́, то не горѣ́ ли еси́, ока́нне, безду́шной зе́мли?

Apostrofa ta kończy się westchnieniem: *Ale, jako rzekł Bazyli Wielki, porzućmy żydów: niech idą, za światłem własnego ognia i płomieniem, który sami wzniecili*²⁵ – po czym następuje powrót do głównego tematu rozważań, tj. do opisu przyrody.

Przykład kolejny towarzyszy rozważaniom nad naturą żywiołu wody. Po pełnym zachwycie nad nim pytaniu retorycznym (*Czyja myśl zdoła osiągnąć to, co Pan uczynił jednym słowem?*) następuje oskarżenie:

A ty, żydzie, czemu nie wierzysz, że Duch Święty ma udział w dziele stworzenia, współdziałając z Ojcem i Synem, jedną niepodzielną siłą? Wszak pisze święty Paweł do Hebrajczyków: „Bracia! Wszystkim zaś objawia się Duch dla wspólnego dobra. Jednemu dany jest przez Ducha dar mądrości słowa, drugiemu umiejętność poznawania według tego samego Ducha, innemu jeszcze dar wiary w tymże Duchu, innemu łaska uzdrawiania przez tego samego Ducha, innemu dar czynienia cudów, innemu prorocтво, innemu rozpoznawanie duchów, innemu dar języków i wreszcie innemu łaska tłumaczenia języków. Wszystko zaś sprawia jeden i ten sam Duch, udzielając każdemu tak, jak chce” (1 Kor 12,7–11)²⁶.

Podobne powoływanie się na wypowiedzi autorytetów²⁷ – w różnym zresztą stopniu zestrojone z głównym tematem wyводу – jest zgodną z duchem epoki, niemal standardową praktyką autora Palei komentowanej: w ten sposób współdzieli własną odpowiedzialność za słowo z cytowanymi autorami, co dodaje wymowie tekstu wiarygodności.

Także grzech pierworodny i kwestia odkupienia są okazją do wyrażenia sprzeciwu wobec postawy judaizmu:

Ty, żydzie, mówisz mi: „Czy Bóg nie mógł jakoś inaczej [niż przez śmierć swojego Syna – M.S.] zbawić człowieka?” A ja ci odpowiem: tak, mógł! Ale zechciał pozwolić napra-

²⁵ *Paleja komentowana*, s. 24: Инѣ, како же рече великий Василей, мы нюдѣѣа оставимѣ, да градѣтъ свѣтомѣ огна ихѣ и пламенемѣ, иже си разжгоша.

²⁶ *Paleja komentowana*, s. 26–27: Ты же, жидовине, почто не вѣрѣши, како Дѹхъ Свѣтѹи обѣщѹетѣ творенію тварѣ съ Отцемѣ и съ Сыномѣ, дѣйствиѹ силою единою неразѣльно? Іако же велики Павелѣ апостолѣ пишетѣ, глагола кѣ еврѣомѣ: братіе, единому комуждо даетѣся іавленіе Дѹха на ползѹ: овому даетѣся слово премѹдрости, иному же слово разѹма, другому же вѣра о томѣ же Дѹсѣ, твореніемѣ силѣ о томѣ же Дѹсѣ, иному же дары исцѣленѣѣа, другому же пророчѣство, иному же расѹждение дѹхомѣ, другому же дарове іазыкѣ, иному же сказаніе іазыком. Все же се съдѣѣваетѣ, рече, единѣ Дѹхѣ, емѹ же іако же хочетѣ.

²⁷ *Paleja komentowana*, s. 67: Рече Іоанѣ Златоѹстѹин вѣ глаголѣхѹ: впрашаю же тѣа, жидовине, почто егда Господѣ солнце и мѣсѣць створи, и не благослови... егда же повелѣ изити парѣщемѹ, и лазѣщемѹ, и нираѹщемѹ, и плѣжѹще, и тѣѣ благослови? [*Jan Zlotousty w swych Kazaniach powiedział: „Pytam cię, żydzie: czemu Pan, stworzywszy słońce i księżyc, ich nie pobłogosławił? (...) A kiedy nakazał powstać [stworzeniom] latającym i pełzającym, żyjącym pod wodą i gadom, to je pobłogosławił?*].

wić występność Adama, a jak miałby Bóg poznać naszą naturę, jeśli by nie przyjął ciała z Dziewicy? Mówi się, że Bóg przychodzi w ciemności, w obłoku na górę Synaj, a bily wtedy gromy i błyskawice, i dym spowił ziemię, która się zatrzęśła; mówili do Mojżesza ludzie, „by nie mówił z nami Pan, a byś ty mówił z Nim” [Iz 20,19]; jak Mojżesz prosił u Pana: „pozwól mi zobaczyć Twoje oblicze” [Wj 33,8], lecz Pan odrzekł: „Człowiek nie może pozostać żywym, skoro oglądał moje oblicze” [Wj 33,20]. Czy więc ty, żydzie, nadal nie rozumiesz, że oblicza Boga nie sposób by było zobaczyć, gdyby nie przyoblekł się On w ciało? (...) Czy wiesz, jak objawiła się Jego boskość? „Twarz Jego zajaśniała jak słońce, odzienie zaś stało się białe jak światło” (Mt 17,2). (...) Powiedz, czy Jezus nie jest większym od słońca, skoro bardziej od niego jaśniał? I dlatego porównujemy Go ze słońcem. (...) Powiedz, żydzie, czy Mojżesz na górze [Tabor] widział człowieczeństwo Chrystusa? Powiedz, czego cię Mojżesz nauczył, ujrawszy człowieczeństwo Chrystusa. Co, nie powiesz? Nie ulegaj złudzeniom, a uwierz tak jak my²⁸.

Argument, który w polemice z żydami wydaje się powtarzać – co świadczy o jego istotności dla kompilatora Palei – to, poza nieprzyjęciem Jezusa Chrystusa jako Mesjasza, odrzucenie przez nich dogmatu o Trójcy Świętej²⁹.

W świetle dotychczasowych studiów nad Paleją komentowaną trudno wyjaśnić fenomen obecnej w niej polemiki antyżydowskiej. Badacze podkreślają brak wydarzeń, które mogłyby w XIII stuleciu (między XI a XIII w.) wywołać na Rusi tak silne zainteresowanie judaizmem; niektórzy wiążą tekst z ekspansją nowogrodzkiej seksty *жидовствующих*³⁰; inni dopuszczają możliwość zachowania

²⁸ *Paleja komentowana*, s. 132–133: Речеши же ми, о жидовине: то не можаше ли Богъ инако како спасти челоувѣчество? Язъ же ти рькоу: еи, можааше. Но изволи ядалово злонаравие исправити, и како ли бы могло Божество видѣти наше естъство, аще не бы ѿ Дѣвници плоть приналъ? Приде до, рече, Господъ во мращѣ, аки во мыгльѣ, на гороу Синанскоую, что бѣ тогда, како шибаниа и бѣлнстаниа и коурение дыма, и земляа колебашеться; что ли рекоша людѣ Монскю, а ти не молвяти къ намъ Богъ, но ты молви къ нему, и како Монси проси оу Господа: дажь ми, рече, видѣти лице свое, но что рече Богъ: не имать живѣ быти челоувѣкъ, видѣвъ лице мое. Толи и еше не разоумѣеши, о жидовине, како лице Божье видѣти, аще не бы плоти поносилъ? ... Дѣеши ли, что прогави своего бовества? Просвѣтиса лице его паче Солнца, и ризы его быша бѣлы, тако свѣтъ... Речеши же ли ми, что есть паче Солнца Исусъ, то есть паче и просвѣтиса? Но того дѣла Солнце влѣкнихомъ... Ли речеши ми, о жидовине: Монски есть видѣлъ тамо на горѣ заднаа Божия? Скажи ми, како оуказа ти Монси, видѣвъ заднаа Божия, не повѣси ли ми? Я не льстиса, но вѣруи къ нему съ нами.

²⁹ Np. w nawiązaniu do proroctwa Debory o nadejściu Chrystusa czytamy: Слыши же, тако трегубнымъ словомъ обави имаа сватыхъ Троица, егоже Израиль не разумѣ [Posłuchaj, jak trójjednym słowem zapowiedziała imię Trójcy Świętej, czego lud Izraela nie pojął] – *Paleja komentowana*, s. 441.

³⁰ O synodzie przeciw tej lub podobnej sekcii – czy wręcz o żydach – w latach panowania cara Jana Aleksandra (1331–1371) wspomina *Żywot św. Teodozjusza Tyrnowskiego*, zob. Patriarcha Kalikst, s. 185–187.

się w Palei komentowanej śladów polemiki z żydami, prowadzonej przez samego św. Konstantyna-Cyryla podczas jego misji, choć dyskusyjne jest także *istnienie w XI w. warunków pojawienia się na Rusi tak znakomicie napisanego utworu o charakterze antyżydowskim*³¹. Tym niemniej współczesny czytelnik pozostaje z wrażeniem, że siła asocjacji autora Palei komentowanej jest niemała: jak łatwo z dowolnym zjawiskiem powiązać niechęć do przekonań odmiennych od własnych, także bez powoływania się na ich źródła.

3. Głos antymuzułmański

Komentarze skierowane przeciwko wyznawcom islamu znajdujemy właśnie w Palei komentowanej. Można powiedzieć, że harmonizują one z wypowiedziami antyżydowskimi, czy ogólnie – skierowanymi przeciwko wszystkiemu, co niechrześcijańskie. Na uwagę jednak zasługuje fakt, że choć jest ich bardzo niewiele (ledwie pięć), odwołują się do kwestii zarówno dogmatycznych, jak i obyczajowych.

Pierwszy z nich towarzyszy opisowi poszczególnych gatunków ryb morskich. Złą sławą cieszy się morena (*мюрома, mjuroma*), jako że w okresie tarła łączy się – wbrew naturze – z jadowitą żmiją, stając się nieczysta. W opinii autora Palei zachowanie to odpowiada obyczajowi spotykanemu wśród „Bisurmanów”, którzy *zarażeni herezją swojego [przywódcy] Mahometa, porzucają swe żony i obyczajem sodomitów łączą się ze sobą, dla której to przyczyny więcej dbają o czystość swego odbytu, aniżeli twarzy i serc*³². Druzgocąca obserwacja – czy raczej przywołana opinia.

Kolejny komentarz wywołuje przedstawienie dzieła stworzenia człowieka „na obraz i podobieństwo Boże” przez Boga Jedyneego w trzech osobach. W tym miejscu kompilator potępia jednocześnie żydów i mahometan:

³¹ А.А. Шахматов, *Толковая палея и русская летопись*, Санкт-Петербург 1904, s. 214 (cyt. za: Т. Славова, *Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина*, София 2002, s. 332).

³² *Paleja komentowana*, s. 65: *Есть въ человекѣхъ бесерменскіи языкъ: понеже ересню Божьита своего обати суще, оставляють подружыя свои и сами съ оубо содомѣскыи смѣшавать, того ради чистать свои охоты паче лица и сердца. Пог. Т. Славова, *Тълковната палея...*, s. 333; *Paleja komentowana (wg odpisu z 1406 r.)*, col. 84–85. O imionach Mahometa w piśmiennictwie wschodniosłowiańskim zob. Z.A. Brzozowska, *Махметъ, Мухуметъ, Моамедъ, Бохмутъ. Formy imienia Mahometa w średniowiecznych tekstach ruskich (XI–XVI w.) i ich pochodzenie*, WS 64, 2018, s. 30–39.*

Wstydzcie się, żydzi, Boży wrogowie, błędnie komentujący [Pismo – M.S.]. Wstydzcie się i wy, bezrozumnie wierzący w Mahometa, na swoje zatracenie. Mojżesz wyraźnie mówił o Trójcy: Bóg stworzył Adama – na obraz Boży go stworzył. Widzisz więc, że Trójca istniała od zawsze. Spójrz, nieszczęsny: z twojego błędnego rozumowania wynika, jakoby Mojżesz mówił, że jakiś Bóg stworzył człowieka na podobieństwo innego Boga, a przecież boską naturę posiada i Ojciec, i Syn, i Święty Duch: Trójca jedyna i niepodzielna³³.

Kolejną okazją do wypowiedzi antymuzułmańskiej jest w Palei komentowanej historia podziału świata między synów Noego po tym, jak zobaczyli swego ojca odurzonego winem i nagiego w jego namiocie (Rdz 9,18–24). Czytamy w tym miejscu:

plemię Chama, podzieliwszy się na narody pogańskie, przyjęło wiarę Mahometa, która zhańbiła ziemię. Noe zaś, w duchu proroczym, nazwał ich [tj. potomków Chama – M.S.] chłopami: byli chłopami wedle wiary, jako że uwierzyli w żydowskiego chłopca Mahometa (!)³⁴.

Niektórzy komentatorzy doszukują się tu paraleli z pewnymi rabinackimi przekonaniami o tym, że Cham zgwałcił swojego ojca analnie, który to rodzaj kontaktów seksualnych, jako rzekomo typowy dla muzułmanów, autor Palei srogo potępia. Do tej samej czynności wspomniany twórca odwołuje się w swoim ostatnim wystąpieniu antymuzułmańskim. Historia zagłady Sodomy i Gomory uzupełniona została apelem, który głosi:

Zawstydzcie się zatem i zasromajcie, będący wiary mahometańskiej, nieszczęśni Hagaryci! Pomyślcie, z jakiej to przyczyny ucierpiała Sodoma i Gomora? Ze względu na złe obyczaje, którym wy teraz hołdujecie, gdy mężczyzna z mężczyzną legnie, a wodę użytą do obmycia odbytu wylewa sobie na głowę i na brodę. Jeśli bezprawie czynicie swym prawem, to żyjąc po sodomicku, po sodomicku zginiecie. Skoro Bóg odebrał życie mieszkańcom Sodomy, to i was czeka dzień zagłady. Błogosławiony praojciec Noe o was prorokując, rzekł: „Cham będzie sługą swoich braci” [Rdz 9,25]. Wówczas

³³ *Paleja komentowana*, s. 85: Постыдитесь и вы, блудни, погнѣбѣли своѣѣ Бохмиту вѣрѣюще. Моисѣ оубо пачѣ Троицы глаголаше: створи Богъ Ядана, по образу Божью створилъ естъ. Вижъ же, тако Троица преже башеть. Ящѣ ли кривѣ мыслиши, оканіе, смотри же оубо Моисѣѣ, глаголаша: которыи Богъ въ второго Бога образъ створи челоувѣка. Но божество имать Отець, божество же и Сынъ, тако же и Духъ Свѣтлинъ, въ единомъ чтомъ, и славимъ, и покланѣмъ нераздѣлно. Пор. Т. С л а в о в а, *Тълковната палея...*, s. 333; *Paleja komentowana (wg odpisu z 1406 r.)*, col. 108.

³⁴ *Paleja komentowana*, s. 154–155: Хамово же племя, раздѣливъ всѣ поганьскыи языкъ, и приаша вѣрѣ Бохмичю, таже оскверни землю. ихъ же нарече Нои хлапы; хлапы бо вѣша вѣрою, иже въ жидовьскаго хлапа Бохмита вѣроваша. Пор. Т. С л а в о в а, *Тълковната палея...*, s. 333; *Paleja komentowana (wg odpisu z 1406 r.)*, col. 227.

jeszcze brat nie był sługą brata, lecz oto wy sami nazwaliście się sługami, gdyż uwierzyliście w żydowskiego raba Mahometa, która to wiara hańbi niebo i ziemię.³⁵

W Księdze Rodzaju klątwa Noego spada nie na Chama, lecz na jego syna Kanaana³⁶.

Interesujące, że kompilator Palei konsekwentnie mówi o „wyznawcach Mahometa” – co brzmi tak, jakby czynił Proroka obiektem kultu – a nie „wyznawcach błędu, herezji, poglądów” tegoż. Nazwanie Mahometa „chłopcem żydowskim” wynika z tego, iż etniczni (a przede wszystkim wyznający islam) Arabowie mieli być potomkami Hagar, sługi Sary.

Położenie akcentu na obyczajowość muzułmanów zdaje się mieć swoje źródło w obserwacjach i doświadczeniach własnych kompilatora Palei, a jednocześnie wydaje się świadczyć o niezbyt głębokiej wiedzy na temat islamu. Dane historyczne wskazują, że na ziemiach bułgarskich pewne wpływy tej religii obecne były już w drugiej połowie IX w., równoległe z obecnością judaizmu. Tak np. w *Odpowiedziach papieża Mikołaja I na zapytania Bułgarów* pytanie nr 103 brzmi:

Pytacie, co zrobić z nieczystymi księgami, które – jak twierdzicie – otrzymaliście od Saracenów, i które zachowujecie u siebie. Oczywiście nie należy ich zachowywać, albowiem – jak mówi Pismo – „wskutek złych rozmów psują się dobre obyczaje” [1 Kor 15,33], lecz jako szkodliwe i bluźniercze należy wrzucić w ogień³⁷.

Według komentatorów *Odpowiedzi* chodzi najpewniej o pisma używane podczas sprawowania kultu, otrzymane od muzułmanów³⁸.

³⁵ *Paleja komentowana* (wg odpisu z 1406 r.), col. 274: ПОСТЫДИНТЕ ЖЕ СЯ ОУБО ВЪИ И ПОСРАНИТЕ СЯ ВЪБРА БОХНИЧЪ. ОКАНЪНИИ АГАРАНЕ РАЗОУМЪИТЕ ЖЕ ОУБО ЧТО РАДИ ПОГОУБЛЕНЪ ВЪИ СОДОНИЪ И ГОМОРЪ. ЗАЛО РАДИ ПРАВА ИЖЕ ВЪИ НЪИНЕ ДЕРЖИТЕ. МУЖЪ С МУЖИ ЛЕЖЮЧЕ. ОХОДЪ СВОИ ПОДЪИМЪВАЮЩЕ И ПО ГЛАВЪ СВОИ И ПО БОРОДЪ СВОИ СЯ ВЪИМЪВАЮЩЕ... ВАСЪ ЖЕ ОЖИДАЮТЪ ДНЬ ПОГЫБЕЛИ... ВЪИ ХЛАПИ НАРЕКОСТЕ СЯ ВЪРОВАВШЕ ВЪ ЖИДОВСКАГО ХЛАПА БОХНИТА. ТАЖЕ ОУБО ВЪБРА ОСКВЕРНЯЮТЪ НЪБО И ЗЕМЛЮ. Т. Славова, *Тълковната палея...*, s. 333. Por. pierwszy fragment w: *Paleja komentowana*, s. 182–183.

³⁶ Rdz 9,26: *Niech będzie błogosławiony Pan, Bóg Sema! Niech Kanaan będzie jego sługą!* (podobny w wymowie fragment znalazł się i w *Powieści minionych lat*, w tzw. mowie Filozofa).

³⁷ *Odpowiedzi papieża Mikołaja I*, s. 122: *De libris profanis, quos a Sarracenis vos abstulisse ac apud vos habere perhibetis, quid faciendum sit, inquiritis. Qui nimirum non sunt reservandi: „Corrumpunt” enim, sicut scriptum est, „mores bonos colloquia mala”, sed utpote noxli et blasphemii tradendi* [Вие питате, какво трябва да се направи с нечестивите книги, които, както заявявате, сте получили от сарацините и се намират у вас. Те естествено не трябва да се запазват, „защото”, както е писано, „лошите беседи развалят добрите нрави” [1 Кор. 15,33], но именно като вредни и богохулни да се предадат на огън].

³⁸ Zob. m.in. Д. Дечев, *Отговорите на папа Николай по допитванията на българите*, София 1922, s. 99.

Wystąpienia antyżydowskie i antymuzułmańskie z Palei wydają się współbrzmieć z głosem św. Klemensa z Ochrydy († 916), który w *Mowie pochwalnej św. św. Cyrylowi i Metodemu* pisze:

U Saracenów i Chazarów byli niezwycciężeni. Bo tak jak kiedyś Dawid obcopełmieni-
nego wroga powalił, pychę jego niweczając, wyobrażając Tróję Świętą trzema kamie-
niami, a potem jego własnym mieczem głowę mu uciął, zdobywając sławę pośród
tysięcy synów Izraela, tak też i ci ojcowie byli sługami i zwiastunami Boga sławionego
w trzech Osobach, a gdy się znaleźli na zgromadzeniach saraceńskich i żydowskich,
mahometańskie brednie i żydowskie zlorzeczenia ich własnymi pismami, językiem
i mieczem ucha wyplewili jak kąkol i spalili w ogniu łaski duchowej³⁹.

Trudno oczywiście wskazać na bezpośrednią relację tych dwóch zabytków, niemniej jednak „głos czasów” jest wyraźny.

W Palejach, specyficznych opracowaniach historii biblijnej, traktowanej jako dzieje świata i ludzkości (a przynajmniej ludu wybranego, tj. Bizantyńczyków, a później także Słowian – ale chrześcijan!), element, nazwany tu polemicznym, wydaje się nie dopuszczać komentarza. Jakkolwiek występują w nich wyrażenia charakterystyczne dla dialogu – formy wołacza w apostrofach, pytanie o właściwe rozumienie, sugestie dotyczące prawidłowej interpretacji – pozostaje on wyłącznie formalny. Przywołanie interpretacji drugiej strony konkludowane jest posądzeniem jej, w najlepszym razie, o głupotę i zbywane: kpina, ironią, sarkazmem.

Lektura fragmentów „polemicznych” w najstarszych Palejach ukazuje ówczesny sposób myślenia i traktowania innowierców: żydzi są „nierozumni” – i przez to niezrozumiani, muzułmanie – obrzydliwi i niegodni dialogu, a z heretykami w ogóle nie ma sensu wdawać się w dyskusje. Najsurowsza reakcja spotyka tych, którzy odstąpili od chrześcijaństwa. Żydzi potępieni są, gdyż nie rozpoznali w Chrystusie Mesjasza oraz znaczenia Jego śmierci; muzułmanie zaś – jako winni nieprzystojnych zachowań. Sądy tego rodzaju dominują nad wszystkim, co z punktu widzenia ortodoksji można by o nich powiedzieć, i co zapewne jest wynikiem niewiedzy lub niechęci wobec opisywania doktryny i nauczania islamu. Dziś nazwalibyśmy to stereotypem, tymczasem przed ledwie kilkuset laty był to rodzaj reakcji obronnej na zagrożenie ortodoksji.

Niniejsze prace są częścią badań wstępnych, prowadzonych przez zespół paleoslawistów z Katedry Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego we współpracy z naukowcami ze Slavisches Seminar, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg (Niemcy), z wykorzystaniem interdyscyplinarnej metodologii, tzw. Mixed-Methods.

³⁹ K l e m e n s z O c h r y d y, s. 44.